

Аналітична записка
Серія «Гуманітарний розвиток», № 2, 2019

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСОЛІДАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

М. Т. Степико, д. філос. н., професор, засл. д. н. т., головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики
Національного інституту стратегічних досліджень

В аналітичній записці розглянуто деякі проблемні питання консолідації Української нації задля згуртування навколо ідеї спільного майбутнього, захисту територіальної цілісності та незалежності України, успішних реформ у всіх сферах суспільного життя та державотворення, ефективної відповіді на виклики історії.

Проаналізовано фактори та потенціал консолідації, її деструктивні чинники та можливості їх нейтралізації.

Для формування цілеспрямованої державної політики консолідації суспільства, нейтралізації актуальних загроз висловлено низку рекомендацій.

Актуальність проблеми. Національну консолідацію можна розуміти передусім як єдність соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети. Консолідація нації є одночасно і чинником, і ознакою суспільного прогресу. Свого часу саме консолідація нації дозволила США у XIX ст. завершити громадянську війну, а у XX ст. подолати Велику депресію; Франції – відстояти свою ідентичність і досягти економічного та соціального процвітання; Німеччині та Японії – відродитися після поразки у Другій світовій війні і стати на шлях світового лідерства у низці інноваційних галузей науки й техніки. У політиці Європейського Союзу соціальна консолідація розглядається як пріоритетна мета, мірило політики, засіб економічного розвитку, спосіб подолання маргіналізації населення¹.

Сучасний український соціум має значний консолідаційний потенціал, не зважаючи на амбівалентність прагнень політичних еліт, диференціацію суспільства не тільки за економічним статусом, а й за світоглядними, геополітичними та ціннісними установками, пріоритет для багатьох громадян регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, низьку довіру громадян до владних, економічних і правових інститутів, мовні та культурні суперечності тощо.

У сучасних умовах основними цілями консолідації українського суспільства є об'єднання зусиль усіх його громадян для відсічі російській агресії, захисту суверенітету та незалежності держави; її інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, досягнення гідного людини добробуту для всіх громадян України.

Чинники та потенціал консолідації. Як вказують експерти, до російської агресії 2014 р. консолідація українського суспільства, за оцінками громадян України, була на доволі низькому рівні (1,5 бала)². Гібридна війна, фактична збройна агресія Росії проти України привели до радикальної

¹ Вітте, Лотар. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? / Лотар Вітте; Фонд імені Фрідріха Еберта, Регіон. Представництво в Україні та Білорусі. – Київ, 2006. – С. 37 – 42.

² Петрушина Т. Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства // Українське суспільство 1992–2013 : соц. моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 72 с., с. 357–359.

консолідації її населення навколо цінностей українства, української ідентичності. За результатами спільного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), Соціологічної групи «Рейтинг», Центру соціальних і маркетингових досліджень (СОЦІС) та Центру Разумкова, що проходило в березні 2017 р., частка громадян України, які декларують свою українську національну ідентичність, становила 90,6%³.

Проте гібридна війна Росії проти України не лише посприяла політичній консолідації Української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні й ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, й уможливили для Росії порівняно легку анексію Криму, окупацію частини Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою. Навіть в умовах неоголошеної війни з РФ, котру 70% опитаних українців усвідомлюють саме як війну, російська держава залишалася «близькою» для 54% опитаних (у тому числі для 20% – «дуже близькою»); російська культура – «близькою» або «дуже близькою» для 66% респондентів⁴.

Це є свідченням того, що в українському суспільстві практично немає потужної системи культурного розпізнавання «свій – чужий», а міфи про «єдиний народ», «братерський союз», «єдиний простір», «єдність російської та української культур» в Україні не зазнали остаточної поразки й надалі впливають на суспільство.

Окрім того, незаконна анексія АР Крим та збройний конфлікт на Донбасі спричинили нові суспільні протиріччя, які загострюють проблему національної консолідації: - переселенці та приймаючі громади; - українські військові та населення зони ООС; - населення зони ООС і населення решти регіонів України; - ставлення жителів зони ООС до української влади

³ Гринів І., Чех М. Національне питання: Україна як Європа [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2017. – 17 черв. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html

⁴ Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War / V. Kulyk // Europe-Asia Studies. – 2016. – Vol. 68. – No. 4.).

(центральної та місцевої). Особливу загрозу становлять спроби перетворити окуповані території на плацдарм «руського міра», а громадян в зоні ООС – на свідомих чи мимовільних його прихильників. Як свідчать соціологічні дослідження, високий відсоток населення України в цілому і мешканців Сходу зокрема поділяють наративи, які поширюються Кремлем (серед яких: відповідальність Майдану й України за війну; що події зими 2013-14 років були «незаконним збройним переворотом»; вигідність війни для українського уряду й олігархів тощо)⁵. Така ситуація є причиною того, що 19% опитаних у 2018 році переселенців повернулися на непідконтрольну Україні територію⁶.

Отже, національна консолідація має включати в себе знаходження спільної мови з людьми, які виїхали з окупованих територій, які живуть на лінії зіткнення та які мешкають на окупованих територіях. Вирішення цієї проблеми є однією з важливих складових державної політики реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій ОРДЛО. Посприяти цьому, зокрема, може прийняття законопроекту № 6240 про виборчі права внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних груп громадян всередині країни. Окрім цього, необхідно розглянути законопроект № 6692 про пенсійне забезпечення громадян, які залишились на тимчасово окупованих територіях.

Важливою складовою цієї політики мають також стати протидія ментальній окупації Донбасу та Криму, спеціальні заходи в політиках ідентичності, освіти, культури, історичної пам'яті, у сфері дотримання прав і свобод людини, подолання міфу про особливу «донбаську ідентичність», яка всебічно та безальтернативно інтегрована до «руського міра» та протистоїть «насильницькій українізації» регіону протягом 28 років. Адже регіональна ідентичність в ОРДЛО формується, зокрема, на протистоянні сучасній

⁵ Ризики та можливості консолідації та примирення в умовах зовнішньої агресії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old2.niss.gov.ua/public/File/2017_table/zbirnyk_%20120917.pdf

⁶ МОМ: 19% переселенців вже повернулися на непідконтрольну Україні територію Донбасу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mresearcher.com/2019/04/mom-19-pereselentsiv-vzhe-povernulisya-na-nepidkontrolnu-ukra%20ni-teritoriyu-donbasu.html>

Україні, героїзації дій російських найманців проти України, запровадженні регіональних символів і свят антиукраїнської спрямованості.

Значним в українському суспільстві залишається потенціал міжетнічної консолідації. Так, згідно з результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, в 2018 р. середній індекс національної дистанційованості (ІНД) громадян України стосовно різних етносів (за винятком українців, білорусів та української діаспори) був досить суттєвим – більше 4 балів за семибальною шкалою. Це означає, що громадяни не готові допустити представників іншої національності до сфери міжособистісного спілкування як членів родини, близьких друзів, сусідів. Хоча згодні їх допустити до сфери соціального спілкування як колег: «Нехай живуть в Україні, але контакти з ними є небажаними». До таких етносів належать чеченці (середній ІНД – 5,9), роми (5,9), турки (5,2), румуни (5,0), угорці (4,8), євреї (4,7), грузини (4,7), кримські татари (4,6), поляки (4,6), молдавани (4,5), росіяни (4,4)⁷.

Між тим, одним із визначальних чинників консолідації нації є подолання бідності, підвищення добробуту громадян. Можна сказати, що подолання бідності стало своєрідною «українською національною ідеєю» чи не з перших років незалежності. Як слушно зауважив І. Дзюба, об'єднувати людей зараз можна хіба що навколо добробуту; на його думку, історично для України національною ідеєю було те, що Т. Шевченко позначав як «Україна без холопа і пана»⁸.

Аналізуючи національні ідеї різних країн, ми завжди знаходимо в них дещо спільне – прагнення жити у мирі, добробуті, благополуччі. Практика суспільних трансформацій 28 років незалежності призвела, на жаль, до значного регресу соціального та природного довкілля як умови нормального життя, здоров'я і достатку людини, її невідчужуваного права на такі умови. Сьогодні держава через низький розмір валового внутрішнього продукту має

⁷ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). К., ІС НАН України. 2018. – С. 454-461.

⁸ Журнал «Країна», № 28 (81), 22 липня 2011 р. – С. 31.

обмежені важелі впливу на економічну та соціальну ситуацію в країні. За даними Міжнародного валютного фонду, станом на 2018 рік ВВП України на душу населення становив 2,82 тис. доларів, що менше відповідного показника, розрахованого для країн, які розвиваються (5,49 тис. доларів) і розвинених країн (48,97 тис. доларів)⁹.

Низькі доходи обмежують споживчі можливості населення України. Можливості купувати найнеобхідніші продукти у 2018 році не мали 25,1 % громадян, опитаних Інститутом соціології НАН України; можливості харчуватися відповідно до своїх смаків – 42,9 %; можливості купити необхідний одяг – 19 %. Також 44,7 % опитаних не вистачає необхідної медичної допомоги¹⁰.

Надзвичайно важливим чинником національної консолідації є загальнонавживана мова спілкування, яка формує спільні смисли, змісти, цінності та ідентичність суспільства і держави. Асиміляційні інтенції щодо населення України з боку інших держав завжди супроводжувалися саме утисками та заборонами української мови. Як свідчать останні соціологічні дослідження, в Україні розширюється сфера вживання державної мови. 46 % українців зі своїми найближчими родичами (батьки, бабусі і дідусі, рідні брати і сестри) спілкуються переважно або тільки українською мовою (у т. ч. 32,4 % – тільки українською мовою). Переважно або тільки російською мовою говорять 28,1 % українців (у т. ч. 15,8 % говорять тільки російською мовою). Ще 24,9 % громадян України в однаковій мірі розмовляють українською та російською мовами¹¹.

Очевидно, що при реалізації Закону України «Про функціонування української мови як державної» важливо докласти зусиль для деполітизації мовного питання. Українська державна мовна політика повинна базуватися

⁹ Колесніченко О. Якою буде економіка України через 5 років – прогноз МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725/

¹⁰ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). – К., ІС НАН України. 2018. – С. 198.

¹¹ На каком языке говорят в Украине – статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу https://gazeta.ua/ru/articles/sogodennyya/_na-kakom-yazyke-govoryat-v-ukraine-statistika/891537

на балансі заохочень і санкцій та слугувати пріоритетним засобом комунікації між етносами, які населяють Україну. Зараз цю функцію виконує здебільшого російська мова, що сприяє збільшенню кількості російськомовного населення за рахунок заміни рідної мови російською, що дозволяє Росії розігравати карту сепаратизму в місцях компактного проживання національних меншин.

Важливою складовою української національної консолідації є утвердження довіри громадян до влади. Про незадовільний стан комунікації між громадянським суспільством і владою в Україні свідчить надзвичайно низький рівень інституційної довіри: довіри до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо; довіри, яка є як філософією життя, так і визначальним критерієм консолідованості суспільства.

Так, середній бал довіри до Президента України за п'ятибальною шкалою з 1994 року до 2018 року не піднімався вище 2,9 балів, до Верховної Ради – 2,3, Уряду – 2,6, місцевих органів влади – 2,5, прокуратури – 2,4, судів – 2,4 балів¹². Разом з тим, як показує цей же моніторинг, 53,2 % опитаних вважають, що не несуть ніякої відповідальності за те, хто є Президентом України (за те, хто є народним депутатом – 52,2 %).

Важливим чинником національної консолідації є подолання стану «травмованої історичної пам'яті»¹³, яка має значний дезінтегративний потенціал. У суспільстві неоднаково трактуються основні віхи української історії – наприклад, різняться оцінки Переяславської ради, діяльності ОУН та УПА, Голодомору, тоталітарних репресій тощо.

Реалізація потенціалу національної консолідації залежить від зниження конфліктогенності суспільства. Як «напружену» політичну ситуацію в країні в 2018 р. оцінювали 52,5 % опитаних; як «критичну, вибухонебезпечну» –

¹² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). К., ІС НАН України. 2018. – С. 198.

¹³ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С. 11.

27,8 % респондентів. Разом з тим, готових особисто взяти участь у несанкціонованих мітингах і демонстраціях виявилось тільки 5,9% опитаних, незаконних страйках – 2,6 %¹⁴. Отже, загальним трендом розвитку українського суспільства є зменшення потенціалу конфліктності. Але це зовсім не дає підстав для загальної характеристики ситуації як потенційно безпечної, хоча від критичної фази протистоянь суспільство поступово повертається до стану «тривалого напруження».

Очевидно, що складовою проблеми єдності держави та суспільства, забезпечення його злагодності та стабільності є утвердження в суспільстві соціального оптимізму. На сьогодні специфіка існування українського соціуму та його історичної пам'яті полягає в тому, що в них домінує соціальний песимізм. Його діапазон широкий: від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності¹⁵.

Оптимістичне ж сприйняття дійсності, окрім іншого, слугує певною матрицею оцінювання стану й тенденцій розвитку суспільства, бо саме в суб'єктивності світовідчуття людини формуються смисли та мотивації її діяльності та буття. На жаль, за «індексом щастя» Україна в 2018 році посідала лише 138 місце, між Суданом і Того (причому, з негативною динамікою: в 2017 р. – 132; в 2016 р. – 123; в 2013 р. – 87)¹⁶.

Консолідації суспільства та подоланню вказаних вище негативних тенденцій сприятиме виконання Плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері, прийнятого Розпорядженням КМ України від 21 березня 2018 року № 179-р, та Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. Вкрай важливо забезпечити не тільки повну та вчасну

¹⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). К., ІС НАН України. 2018. – С. 198. – С. 429, 433.

¹⁵ Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 498.

¹⁶ Дані World Happiness Report за відповідні роки: <https://worldhappiness.report/download/>

реалізацію цих документів, а й комплексне загальнонаціональне та регіональне медійне висвітлення заходів із їх втілення.

ВИСНОВКИ

1. Консолідація українського суспільства повинна мати своїм результатом зміцнення національної ідентичності громадян країни. Проте на сьогодні у масовій свідомості українців продовжує зберігатися значний рівень дистанційованості, національної ізольованості та ксенофобії, що можна пояснити наявними у свідомості асоціаціями з воєнними конфліктами, терористичними актами.

2. Важливою складовою консолідації суспільства в умовах гібридної війни є забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб задля запобігання конфліктам між ними і приймаючими громадами. Перш за все це стосується усунення обмежень права переселенців на участь у місцевих виборах та виборах до Верховної Ради України по мажоритарних округах.

3. Соціологічні дослідження (як довоєнного періоду, так і останніх років) фіксують переконаність українців у тому, що країну може об'єднати достойний рівень життя для кожного. Відтак, реалізація консолідаційного потенціалу нації прямо залежить від подолання бідності в Україні.

4. Визначальною передумовою національної консолідації є розвиток горизонтальних та вертикальних комунікативних процесів суспільства, в тому числі міжетнічних. Особливо актуальною є проблема комунікація влади і громадянського суспільства, розвиток якої, окрім реалізації її консолідаційного потенціалу, сприятиме подоланню тотальної недовіри громадян до влади.

5. Національна консолідація в Україні значною мірою залежить від повноти реалізації вже схвалених державних документів у цій царині (зокрема, Плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації

українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері, затвердженого Розпорядженням КМ України від 21 березня 2018 р. № 179-р; Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019). Відтак, слід звернути увагу відповідальних органів на забезпечення належного моніторингу їх виконання, дотримання передбачених у них строків і медійного супроводу здійснюваних на їх виконання заходів.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. **Верховній Раді України** розглянути законопроекти № 6240 (про виборчі права внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних груп громадян всередині країни) та № 6692 (про пенсійне забезпечення громадян, які залишились на тимчасово окупованих територіях).

2. **Кабінету Міністрів України:**

- з метою подолання бідності, розробити принципово нову соціально-економічну стратегію розвитку України, соціальна складова якої повинна виходити з того, що саме людина є творцем багатства країни та добробуту суспільства, а її існування на межі виживання є визначальним чинником деконсолідації та атомізації нації. Чинна Стратегія подолання бідності, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р, носить занадто загальний характер; крім того, наближаються кінцеві строки її реалізації (2020 р.);

- здійснювати ширше висвітлення діяльності, здійснюваної в межах виконання Плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері та Стратегії національно-патріотичного виховання. Має бути організовано більш ефективний моніторинг проблемних питань, що виникають під час їх реалізації, та їх оперативне й ефективне вирішення.

3. **Міністерству України з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, Донецькій та Луганській цивільно-військовим адміністраціям** налагодити тісну комунікацію з мешканцями звільнених територій з метою поступової руйнації негативних стереотипів щодо Української держави, знаходження спільних цінностей та вироблення взаємоприйняттого погляду у майбутнє України.

4. **Міністерству культури України** підготувати концепцію про гуманітарну та культурну діяльність на Донбасі та Криму, в якій передбачити заходи зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства.

5. **Міністерству юстиції України** розробити проект закону про колабораціонізм, в якому передбачити амністію всім тим, хто не чинив злочинних дій проти Української держави та її громадян. Також у ньому слід визначити можливості та межі примирення суспільних груп, які відстоюють різні цінності, та передбачити дієві механізми правосуддя перехідного періоду (транзитивне правосуддя, Transitional Justice). Це важливо не лише для відновлення прав, свобод та інтересів людини на території Донбасу, але також і для консолідації всього українського суспільства.

6. **Національній академії наук України** забезпечити систематичне проведення досліджень суспільних процесів, вивчення громадської думки з актуальних питань зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та розробити пропозиції для органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо вирішення проблемних питань, які гальмують консолідаційні процеси в українському суспільстві.